

Terts István

Tudománytörténeti dohogások Brassai Sámuel ürügyén

A közvetlenül előttem szóló Szépe György előadásának azt a címet adta, hogy „Brassai Sámuel az alkalmazott nyelvész”. Én most hadd játsszak azzal a – valljuk be – kicsit suta megnevezéssel, hogy „alkalmazott nyelvész”. Suta, hiszen nem őt alkalmazzák, mint a nyelvészetet vagy háztartási alkalmazottat, hanem ő alkalmaz. ¹⁰⁸

Most néhány olyan esetről szeretnék beszélni, amikor bizony a nyelvészt is „alkalmazzák”.

Mire is lehet alkalmazni mondjuk egy olyan jelenséget, mint Brassai Sámuel? Mindenekelőtt hétköznapi, nem-tudományos életből vett példákat lássunk. Lehet példát venni róla, elemzi a hazának, az ifjúságnak, a művelődésnek tett szolgálatait, és ez abban csapódik le, hogy utcát neveznek el róla (így egy kis budai utca szaporítja örvendetesen a nyelvészekről elnevezett sorát), hogy ünneplik, ha kell, rehabilitálják, a példáján gondolkodnak. Brassai esetében mindez meg is történt. Ha valamiért „nehéz eset”-nek tűnik az illető, akkor be szokták skatulyázni a „korukat megelőző zsenik” csoportjába. ¹⁰⁹ Szerencsésebbnek és meggyőzőbbnek tűnik Brassai esetében (is) az olyan felfogás, mint például Vekerdi Lászlóé, ¹¹⁰ amely szerint nem „az utolsó erdélyi polihisztorság” a lényeg igazából, hanem az ott és akkor adekvát értelmiségi magatartás. Lehet példájának párhuzamait keresni, például azt a vonását kidomborítani, hogy igazából laikus volt és céhen kívüli (mint Franklin Benjamin), vagy általában a laikus nyelvészkedés „ismeretelméletét” célba venni. ¹¹¹ a szakmába, illetve a céhbe nem integrálódók ügye szintén általánosítható (Szilágyi N. Sándor Karácsony Sándort idézte mint Brassaival „párhuzamos életrajz”-ra kínálkozót). Kőtekedő, (hiper)kritikus emberként lehet elemezni, a nonkonformizmus, az akár saját kárára is vállalt igazság bajnokaként ünnepegni stb.

Ezek a szempontok már javában átvezetnek a művelődés- vagy tudománytörténet, vagyis a tudomány területére. A nyelvtudomány-történetnek nyilvánvaló a válasza arra a kérdésre, hogy lehet-e „alkalmazni” – már hogyne lehetne, hiszen a tudománytörténetnek eleve tárgya egy nyelvész. De én most nem erről akarok beszélni, bár nyilván érdemes volna egyszer már kritikailag feldolgozni a nagy nyelvészek, közöttük Brassai tudománytörténeti utóéletét is. ¹¹²

Én a konkrét figurán túl a tipikus mintát szeretném főleglémteni. Ahogy emberként, értelmiségiként (ha a kortársaknak nem is okvetlenül, de az utókornak általában) vonzó és tanulságos az olyanfajta kritikus beállítottságú, a céhbe nehezen integrálható alak, mint amilyen Brassai volt, úgy a tudománytörténet is egyre inkább észreveszi: nem elég a „sima ügyek”-et vizsgálni, általában sem olyan sima ügy egy tudomány menete, amilyennek a

¹⁰⁸ Ahogy a nyelvészetben híressé vált német példákban sem a ‘kaszánya’, hanem a ‘tüzérség’ ‘lovagol’ [reitende Artilleriekaserne], és nem az ‘úr’ van ‘bútorozva’, hanem a ‘szobája’ [möbilier Herr].

¹⁰⁹ Bár ez eléggé kockázatos, hiszen ekkor még jönnek az ellendrukkerek. A korukat megelőző zsenikről szóló egyik aforizma szerint ezek szerencsétlen fickók, hiszen majd jön egy másik, egy szerencsés, és annak már elhiszi a világ, amit az előzőnek nem; egy másik szerint ezek tulajdonképpen gonosz emberek, hiszen valójában az előző kor maradványai, és a koruk megelőzését azért találták ki, hogy ne vegyék észre rajtuk a maradiságot. A ‘szerencsétlen’ talán áll Brassairól (bár ő már azelőtt sem érezte magát annak, hogy a generative grammatika rehabilitálta volna), a ‘maradiságot leplező gonoszság’ azonban bizonyosan nem.

¹¹⁰ Hadd utaljak Mikó Imre *Az utolsó erdélyi polihistor. Száz dokumentum és történet Brassai Sámuelről* című klasszikusáról (Kriterion: Bukarest, 1971) írt ismertetőjére: Magyar Tudomány 1972/2. 123-4).

¹¹¹ Ennek – tudtommal – még nem született komolyabb eredménye, holott jónéhány elemzésre érdemes példa akad, hogy csak a talán legrokonszenvesebbet említsen: a nyelvet „botanizáló” Németh Lászlót.

¹¹² Ideértve a tudományokban, monográfiákban, de akár az ismeretterjesztő irodalomban, az iskolai tankönyvekben, művészi alkotásokban, sőt – horribile dictu – a tömegtájékoztatóban való jelenlétüket is.

tudománytörténeti modellek ábrázolják. Arról nem is beszélve, hogy az olyanféle diszkontinuitások, mint amilyen Brassai úttörő mondattani fonalának a generatív grammatika korában és keretében való újrafelvétele, már eleve gyanússá teszik a kor és kortárs, centrum és periféria, uralkodó tanítások és kritikájuk viszonyát leegyszerűsítő modelleket.

Nyilván nincsen szükség itt arra, hogy elmeséljem, ennek a végső soron nyelvészeti műszónak a segítségével – persze nem elődök nélkül! – hogyan dolgozta ki Thomas S. Kuhn amerikai tudománytörténész híressé vált paradigmaelméletét,¹¹³ és hogyan alkalmazták ezt aztán hamarosan a nyelvészet történetére is. Viszont szeretném felhívni a hallgatóság figyelmét arra, hogy éppen a Brassai-féle, koruk uralkodó tudományos stílusába nehezen illeszkedő és illeszthető figurák, a nem integrálódók, a kilógók, a rehabilitációra szorulóknak¹¹⁴ segíthetnek és segítenek a modern tudománytörténet lázában talán túl egyszerűnek és simának elképzelt egy-paradigmájú modell felülvizsgálatában. Ennek a tudománytörténeti vizsgálódási iránynak egy első és számomra meggyőző összegezését most még sajnos nem tudom felmutatni, hiszen csak a közeljövőben fog megjelenni a debreceni Latin Betűk Kiadónál Békés Vera filozófus könyve, *„A hiányzó paradigma. Kísérlet egy alternatív tudományos paradigma meta-történeti rekonstrukciójára. Történeti esettanulmányok a magyar nyelvtudomány köréből”*.¹¹⁵ Nyilvánvalóan se mód se szükség nincs arra, hogy én itt most a szerző szívessége folytán rendelkezésemre bocsátott kézirat alapján részletesen ismertesse a majd’ 300 oldalas nehéz könyvet (idézésnél – kézitról lévén szó – a lapszámokat is mellőzöm). Csak a figyelmet szeretném fölhívni rá, már csak azért is, mert „ez a könyv – szerzőjének szándéka szerint – elsősorban tudományfilozófiai munka... meta-szintű megközelítés, tehát nem törekszik – nem törekedhet – átfogó, teljes körű történeti rekonstrukcióra” – vagyis közvetlenül nem célja a nyelvtudomány-történeti szakma szolgálata. Én mégis azt ajánlom mindenkinek, akit érdekel „az ügy”, ennek ellenére vegye majd a kezébe, mert az egyébként is – hadd fogalmazzak finoman – egyenetlen színvonalú szakirodalomban különösen hiányzanak az elméletibb irányultságú munkák.¹¹⁶ Kedvcsinálónak csak annyit idézek belőle, hogy a könyv célja „a Kuhn-féle tudományfejlődés modell egy lehetséges kibővítése”, – bár nem Brassai példáján (aki mellelleg illően reprezentálva van azért!) – „a tudomány-történészek számára túlon túl monolitikus” paradigma-modell finomítása. A múlt század óta látható a nyelvészetben egy olyan vonulat, amely az uralkodó paradigma mögött, azzal sajátos viszonyban egészen máig „túlél” (Humboldtól Sapirig és akár Marrig). A szerző a „zárvány” (másutt – a „paradigma” eredeti jelentését alapul véve – a „rendhagyó ragozás”) metaforájával ragadja meg ezt a jelenséget, a szembenállást végső soron egy a nyelvfilozófiában alapvető (és Wittgenstein élete első és

¹¹³ És természetesen azt sem, mennyire markáns kelet-európai gyökerek mutathatók ki itt is, lásd Nyíri Kristóf hallatlanul érdekes tanulmányát: „Társastudat. A szociológizáló ismeretelmélet gyökereihez.” In: Nyíri Kristóf: *Keresztút. Filozófiai esszék*. Kelefeld Kiadó: Bp., 1989. 46-65 (eredetileg megjelent a Világosság 1988. júniusi számában). A Nyíri által is emlegetett Ludvik Fleck ügyéről igen érdekesen szól egy angol nyelvű recenziójában Vekerdi László is: „The heel and the complement. Modular theory of scientific cognition and sociology of scientific knowledge.” In: Terts István (szerk.) *Nyelv – nyelvész – társadalom*. JPTE – PSZM Projekt Programiroda: Pécs – Bp., 1996. II, 302-8).

¹¹⁴ Magam is meglepődtem, amikor – Szépe György javaslatára – meghirdettem egy „Nagy német nyelvészek” című kurzust, és láttam, hogy a fő sodorba („main-stream linguistics”) nem tartozók még az élvonalbelinek számító német hagyományban is milyen sokan voltak. e nyelvészek egy részéről és „sorsuk” okáról szól Békés Vera rögtön említendő könyve.

¹¹⁵ Aki ismeri Békés Verának immár tekintélyes számú nyelvtudomány-történeti tanulmányait, annak számára előre sejthető volt, melyek ezek a középpontba állított példák: a magyar nyelvújítás, történeti-összehasonlító nyelvészet magyarországi „színe és visszaja” és a marxizmus. A legalapvetőbb dolgozatok adatait megadom, a többiekét majd a könyvből lehet kikeresni. *Tudományelméleti és nyelvfilozófiai elképzelések a magyar nyelvújítási mozgalomban 1818 és 1874 között*. Művelődési Minisztérium: Bp., 1980. – *Az 1950-es évek magyar nyelvtudományi vitáinak értelmezéséhez*. In: Fehér Márta (szerk.) *Tudománytörténeti tanulmányok. A Filozófiai Figyelő Kiskönyvtára*. Bp., 1988. I, 3-36. – a *‘rokonság’ terminus jelentésváltozása a 19. századi nyelvtudományi vitákban*. In: Bakró-Nagy Marianne & Szij Enikő (szerk.) *Hajdú Péter 70 éves*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Bp., 1993, 45-9. – *Nekünk nem kell a halzsiros atyafiság!* – Egy tudománytörténeti mítosz nyomában. In: Kiss Jenő & Szűcs László (szerk.) *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Akadémiai Kiadó: Bp., 1991. 89-96.

¹¹⁶ Ezt egy kissé önkritikusan is meg kell állapítanom mint az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XIII. És XIV. Nyelvtudomány-történeti kötetei szerény közreműködőjének.

második felében vallott nézeteivel „fémjelzett”) distinkcióra vezetve vissza: a privátnyelv koncepciónak és az alternatív „nem-privát” koncepciónak szembenállására. Nem állítom, hogy egy az egyben alkalmazható ez a teoretikus keret¹¹⁷ a Brassai jelenségre, de azt igen, hogy a tudományos viták legalább egy típusának és általában a realisztikus, többsikű tudományos életnek a magyarázatát kísérli meg, és így feltétlenül releváns Brassai-ügyben is.

Befejezésül hadd térjek vissza a legelső gondolatkörhöz, az ünnepléshez – még akkor is, ha ünneprontónak tűnik, amit mondandó vagyok épp itt Kolozsvárott, a Brassai halálának (és talán születésének is) kerek évfordulóján tartott megemlékezésen, aminek a címe „A nyelvész Brassai Sámuel élő öröksége”. De a tények makacs dolgok, és egy jó cselekedet itt sem felejtet el rosszakat (vagy jók elmulasztását). A beszélgetésekből kiderült, a magyarországi kollegák többsége sem ismeri H. Tóth Imre szegedi nyelvész 1996-ban megjelent nyelvtudomány-történetét.¹¹⁸ (Ez a tény már maga jelzi, milyen anarchikus állapotok vannak a könyvkiadásban, és mennyire megnehezült az informálódás is, nemcsak a magán- vagy könyvtári könyvvásárlás.¹¹⁹) De nem itt van a helye, hogy az első könyvterjedelmű (tehát nem a „Bevezetés a nyelvtudományban” típusú könyvek egy fejezetét alkotó) magyarországi nyelvtudomány-történeti munkát méltassam vagy bíráljam. Viszont mégis kénytelen vagyok negatív példaként citálni: a névmutatóban ugyanis még csak nem is szerepel Brassai Sámuel neve, holott ez a névmutató nem kevesebb, mint tíz és fél lap terjedelmű (az egész könyv 211 lap), és el lehet képzelni, ki mindenki szerepel benne (hadd ne idézzek neveket). És végül: ha már Brassai a sírból oly tudományos vitapartner, hogy a szakirodalomban és az itteni előadások jó részében is szinte „jelen van”, ugyan hogy lehet az, hogy halála óta (aminek pont 100 éve!) – legalábbis tudtommal – egyetlen sorát sem adták ki sem Romániában, sem odahaza.¹²⁰ Még egy kis TÉKA kötetnyi figyelem sem jutott neki, holott legalább 5–600 oldalnyiit tenne ki még szemelvényezve is, és persze bibliográfiával felszerelve, egy olyan Brassai-olvasókönyv, amely a legfontosabb gondolatmeneteket tartalmazná.¹²¹

Akkor – de csak akkor – majd joggal beszélhetünk „a nyelvész Brassai Sámuel élő öröksége”-ről!¹²²

¹¹⁷ Csak megismételni tudom: a szerző célja az elméleti keret (apparátus) finomítása, illetve kidolgozása. Az olvasást igencsak megnehezíti az is, hogy a tudományelmélet, a tudományfilozófia és a tudománytörténet fogalmait és kérdéseit egymáson átcsillantva is nyelvként kezeli. Hivatott bírálók – remélhetőleg – érdemben foglalkoznak majd az elmélettel, függetlenül a (magyar nyelvészek és más szellemi emberek iskolázása szempontjából különösen fontos „göttingai paradigma” konkrét példájából is.

¹¹⁸ H. Tóth Imre. *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig*. Savaria University Press. Szombathely, 1996.

¹¹⁹ a helyzetet jellemzendő még elmondom, hogy ugyancsak az itteni beszélgetésekből derült ki, hogy egy kis kiadó a nyáron le fogja fordíttatni és mg az idén megjelenteti Robins világhírű nyelvtudomány-történeti áttekintését (amely már harmadik angol kiadásban jelent meg és németre is le van fordítva), holott annak magyarra fordított kézírata egy másik egyetemi városban kiadóra vár; a konferenciával egyidőben jelent meg Máté Jakab nyelvtudomány-történeti könyve is: a *19. századi nyelvtudomány rövid története*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp., 1997. – Egyéként amikor – tudomásom szerint – minden bölcsészszakon kötelező a tudománytörténet, viszont a könyvbeszerzési lehetőségek olyan szegényesek, akkor sok helyen nincs mód ezeket megvenni, vagy csak egy példány jut belőle egy egész tanszéknek, mint – láttuk – igen sok magyarországi kiadványból itt, a kolozsvárinak.

¹²⁰ Ami azért különösen is szomorú, mert Brassai nyelvészeti könyvei igen kevés helyen vannak meg, munkáinak nagy rész pedig folyóiratszerű orgánumban jelent meg, és azért még ahol megvan, ott is csak helyben olvasható. Akinek nincs ideje vagy nincs kedve kötetnyi jegyzet készítéséhez, az félvagyont ráfizetheti a fénymásolásra!

¹²¹ Kevés olyan szép gesztussal találkoztam életemben, mint amikor a sokat idézett Schuchardt-Brevier-t végre kézbe véve láttam, mi a kötet megjelenésének története, és mit takar ez a furcsa cím. A nagy és kellőképpen máig nem becsült, illetve ismert, Ausztriába került svájci nyelvész 80. születésnapjára (1920) már maga is világhírű tanulmány, Leo Spitzer állította össze a vaskos kötetet mestere iránti tiszteletből. És a 'bevárium' azt jelenti, hogy a 800-nál is több bibliográfiai tételt felölelő életműnek örökéletűnek tartott szemelvényeit tematikus elrendezésben és a bibliográfiai sorszámmal idézve közlik. Ez is elképzelhető módja volna Brassai-kiadásnak, de persze kínálkozna más is.

¹²² Békés Vera könyvében az egyik „főszereplő”, a „hiányzó (göttingai) paradigma” fő forrása (és magának a 'paradigma' műszónak ilyen értelemben első használója) Lichtenberg német fizikus (1742-1799). 1931-ben Kurt Tucholsky, a nálunk kevésbé ismert német író (aki leginkább Bálint Györggyel rokonítható, de egyúttal sikeres szépirodai is volt) azt a címet adta egyik harcias írásának, hogy „Kiáltás Lichtenbergért” [Schrei nach Lichtenberg]. A tréfás bevezető után (egy nő miatt, aki sok pénzébe került, könnyelműen eladott egy ölnyi könyvet, de megbánta, és amikor pótolni akarta, akkor látta: Lichtenberg egyszerűen nincs jelen a könyvpiacon) így követeli a Lichtenberg-kiadást: „...nem adják ki. [...] Ez disznóság. [...] Talán nem 'üzlet' ... Ezt nem tudom; nem vagyok kereskedő. De hogy ki volt Lichtenberg, azt tudom”, majd ezzel zárja írását: